

Paweł Kras

„Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages. Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion”, ed. Sabrina Corbellini, Turnhout 2013 : [recenzja]

Roczniki Historyczne 80, 243-247

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

średniowiecza (choć wszędzie dyplomatyka wchodzi w tę epokę ostrożnie i z oporami). Warto było zwłaszcza czytać to, co napisała Zdeňka Hledíková (Pisemnosti církevní správy pražské (arci)diecéze v pozdním středověku, w: Církevní správa a její pisemnosti na přelomu středověku a novověku, Praha 2003, s. 27-38) czy Tomáš Baletka (Dvůr olomouckého biskupa Stanislava Thurza (1497-1540), jeho kancelář a správa biskupských statku, Sborník archivních prací 54, 2004, z. 1, s. 3-236), a z rzeczy ściśle dyplomatycznych zaleciłbym starsze studium Paula Kirna (Das Urkundenwesen und die Kanzlei der Mainzer Erzbischöfe im 15. Jahrhundert, Archiv für hessische Geschichte und Altertumskunde. N.F. 15, 1926, s. 302-347).

Mimo wskazanych braków uważam, że praca zasługuje na pozytywną ocenę. Z jednej bowiem strony przynosi bogaty materiał rozmaitych ustaleń (oparta wszak została na bardzo rozległej kwerendzie), z drugiej natomiast – stanowi ambitną i ciekawą próbę wypracowania modelu analizowania późnośredniowiecznej kancelarii biskupiej. Mnie zaproponowany model nie w pełni zadowala, ale rzecz wymaga na pewno jeszcze szerokiej i pogłębionej dyskusji.

Tomasz Jurek (Poznań)

Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages. Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion, ed. Sabrina Corbellini (Utrecht Studies in Medieval Literacy 25), Brepols, Turnhout 2013, ss. VI + 308.

Kolejny tom z zasłużonej serii utrechckiej, redagowanej przez Marca Mosterta, stanowi zbiór artykułów, które są pokłosiem międzynarodowego projektu badawczego pt. „Holy Writ and Lay Readers: A Social History of Vernacular Bible Translations in the Late Middle Ages” i konferencji w Królewskim Instytucie Holenderskim w Rzymie w dniach 22-24 IX 2010 r. Otrzymujemy 12 artykułów w czterech blokach tematycznych. Łączy je wspólna metodologia badań nad tekstami wernakularnymi, których wytwarzanie i obieg prowadziły do powstania nowych wspólnot czytelniczych. Autorzy artykułów na podstawie materiału źródłowego, pochodzącego z różnych obszarów późnośredniowiecznej Europy, podjęli wysiłek ukazania, jaki był dostęp świeckich do przekładów Pisma Świętego i innych wernakularnych tekstów religijnych. Wielu starało się podjąć szeroki wachlarz zagadnień związanych z produkcją tych tekstów, technologią ich wytwarzania i strategią dystrybucji wśród wspólnot czytelniczych, które tworzyli świeccy lub świeccy i duchowni. Jednym z podstawowych celów, jakie postawili sobie uczestnicy wspomnianego projektu, było przeanalizowanie okoliczności, w jakich doszło do przełamania monopolu środowisk kościelnych (*respublica clericorum*) na rozprowadzanie tekstów religijnych i pojawienie się nowych grup świeckich użytkowników książek (*respublica laicorum*).

Jak pisze we Wstępie Sabrina Corbellini (s. 1-11), w późnośredniowiecznym społeczeństwie książki w coraz większym zakresie stawały się narzędziem propagowania idei religijnych (textual propaganda), a wytwarzanie i obieg tekstów wernakularnych odzwierciedlał znaczący wzrost piśmienności świeckich. Teksty w językach rodzimych służyły, obok słowa kaznodziei czy plebana, przekazywaniu treści religijnych, odgrywając ważną rolę w procesie pogłębionej chrystianizacji. Zgodnie z postulatami św. Augustyna lektura tekstu prowadziła do modlitwy medytacji (*lectio – meditatio*), a ta z kolei umożliwiała interioryzację przeżyć religijnych czytelników. Zarysowując cele projektu badawczego, S. Corbellini wskazuje, że we wczesnym średniowieczu wytwarzanie i rozpowszechnianie książek przeszło niemal całkowicie w rękę profesjonalnych pisarzy i prywatnych użytkowników w rękę duchowieństwa. Książka została ściśle podporządkowana celom misyjnym i katechizacyjnym Kościoła, a proces jej powstawania i udostępniania został poddany nadzorowi duchownych. Przez tekst pisany, zwłaszcza taki, który odwoływał się do Pisma Świętego, nawiązywano bezpośredni kontakt z Bogiem, a sama książka była traktowana jako medium, poprzez które przemawiał On do swojego ludu. Jak wskazuje S. Corbellini, dopiero w XIV i XV w. monopol kościelny został przełamany przez grupy świeckich, które bądź we współpracy z duchowieństwem, bądź niezależnie zaczęły aktywnie partycypować w obiegu tekstów religijnych. Książka religijna wyszła poza mury klasztorów

i instytucji kościelnych i przestała być dostępna wyłącznie dla wąskich grup posługujących się łaciną klerków, stając się własnością pobożnych świeckich. Od XIII w. zaczęła być jednym z podstawowych źródeł wiedzy religijnej świeckich. Rosnące zainteresowanie świeckich bezpośrednim dostępem do Pisma Świętego, a także tekstów objaśniających treść Bożego objawienia, sprzyjało rozwojowi piśmienności, a zarazem inspirowało ogromny wysiłek związany z tłumaczeniem tekstów łacińskich na języki potoczne. Powstanie nowych grup świeckich czytelników regularnie korzystających z tekstów religijnych, zainteresowanych ich zakupem i wymianą, było istotnym czynnikiem przemian społeczno-religijnych. Te mniej lub bardziej zorganizowane wspólnoty czytelnicze powstawały przede wszystkim na silnie zurbanizowanych obszarach Francji, Niderlandów, Nadrenii i północnych Włoch. Grupy świeckich posiadaczy i czytelników książek religijnych tworzyły nowe ośrodki wiedzy (*centres of learning*), w obrębie których uczono i przekazywano treści religijne (*new communities of interpretation*). Wspólnoty te funkcjonowały obok tradycyjnych środowisk średniowiecznej kultury religijnej, jak zgromadzenia zakonne, szkoły czy uniwersytety, a ich powstanie było ściśle związane z dynamicznie rozwijającymi się miastami. Znaczącą rolę w powstaniu tych wspólnot czytelniczych odegrały więzi środowiskowe łączące ich członków poprzez wspólną działalność w ramach korporacji zawodowych czy bractw religijnych.

W pierwszej części zbioru, zatytułowanej „Łacina i języki wernakularne – ortodoksja i heterodoksja” znalazły się cztery artykuły, których Autorzy ukazują możliwości badania piśmienności religijnej poprzez analizę socjolingwistyczną. Traktują teksty wernakularne jako jeden ze środków komunikacji, za pośrednictwem którego świeccy uzyskiwali szeroki dostęp do wiedzy religijnej. Zwracają uwagę na społeczne i kulturowe konsekwencje, jakie niesła za sobą dostępność przekładów Pisma Świętego i pism religijnych. Analizują także ewolucję stanowiska władz kościelnych wobec rozpowszechnianych w coraz większej skali tekstów. W odróżnieniu od pełnego średniowiecza (XII-XIII w.), gdy Kościół z podejrzliwością traktował dostęp świeckich do pism religijnych, w późnym średniowieczu część duchownych zachęcała świeckich do korzystania z pism religijnych, które zostały uznane za ważny środek katechizacji. Else Marie Wiberg Pedersen zajęła się problemem oceny pisarstwa religijnego kobiet przez trzynastowieczne władze kościelne (*Heterodoxy or Orthodoxy of Holy Women's Texts: What Makes a Holy Woman's Text Holy?*, s. 13-32). Chodzi przede wszystkim o kryteria, które sprawiały, że pewne teksty zostały uznane za ortodoksyjne, nawet święte, a inne zostały potępione jako heretyckie. Autorka podjęła analizę recepcji dwóch pism religijnych: *Seven Manieren van Minnen* autorstwa flamandzkiej cysterki Beatrycze z Nazaretu (*Beatrijs van Nazareth*) oraz *Mirouer des simples gens* pióra Małgorzaty z Porete. Pedersen zauważa, że oba teksty powstały w podobnym okresie i poruszały podobne zagadnienia mistyki, a mimo to zostały potraktowane przez władze kościelne w diametralnie odmienny sposób: pierwszy uzyskał aprobatę Kościoła, podczas gdy drugi został potępiony, a jego autorka spłonęła na stosie (1310). Pedersen wskazuje, że wpływ na ocenę miały koncepcja ortodoksji i heterodoksji, pojęcie świętości, a także pozycja kobiet w społeczeństwie. Kościół rościł sobie pretensje do określania, jaki rodzaj wiedzy religijnej i w jaki sposób mógł być przekazywany wiernym, określał granice dozwolonej dyskusji o sprawach duchowych i z dużą ostrożnością patrzył na zaangażowanie kobiet w pisarstwo religijne. W kolejnym artykule (*Beyond Orthodoxy and Heterodoxy: A New Approach to Late Medieval Religious Reading*, s. 33-53) redaktorka tomu, Sabrina Corbellini, zwraca uwagę, że nacechowana niechęcią postawa Kościoła wobec tekstów religijnych *in vernaculari* zmieniła się w XIV-XV w., zwłaszcza w środkowych Włoszech i w Niderlandach, gdzie świeccy aktywnie uczestniczyli w przemianach religijnych i tworzyli nowe wspólnoty posługujące się tekstami religijnymi (s. 33-53). Ukazuje zarazem proces religijnej akulturacji świeckich, na który znaczący wpływ miał transfer treści religijnych w obrębie nowych wspólnot interpretacyjnych. W skład tych grup wchodziło zarówno duchowni, jak i świeccy, którzy wytwarzali, czytali i wymieniali się różnymi tekstami. Corbellini podkreśla ważną rolę, jaką przekłady Pisma Świętego i inne teksty odgrywały w transmisji wiedzy z zakresu historii świętej i zasad życia religijnego. Członkowie tych nowych wspólnot zdawali sobie sprawę z wagi określonych tekstów dla ich chrześcijańskiej edukacji i świadomie dokonywali ich wyboru do tłumaczenia. John Thompson w swoim

artykule (Reading with a Passion: Fifteenth-Century English Geographies of Orthodoxy, s. 55-69) zastanawia się nad recepcją w piętnastowiecznej Anglii Mirror of the Blessed Life of Jesus karmelity Mikołaja Love'a. To apologetyczne dzieło powstało w reakcji na rosnącą popularność tekstów wernakularnych z kręgów lollardów. Love stworzył ortodoksyjny i cieszący się aprobatą władz kościelnych tekst, który z jednej strony promował chrystocentryczną duchowość, a z drugiej przeciwstawiał się antykościelnym poglądom lollardów. Thompson w pierwszym rzędzie interesuje się geograficzną i społeczną transmisją dzieła Love'a, gromadząc i analizując dane o okolicznościach powstania zachowanych rękopisów i ich posiadaczach. Eyel Poleg w kolejnym artykule (Wycliffite Bibles as Orthodoxy, s. 71-91) zwraca uwagę na rękopiśmienną transmisję średnioangielskiego przekładu Biblii, przygotowanego przez oksfordzkich współpracowników Jana Wiklifa z myślą o rozproszonych wspólnotach lollardów. Znakomita większość z ponad 250 zachowanych rękopisów była wykorzystywana przez instytucje kościelne, wspólnoty zakonne, a także świeckich, którzy nie mieli nic wspólnego z lollardami. Drobiazgowa analiza kodykologiczna wykazała, że większość z tych rękopisów powstała z myślą o ortodoksyjnych czytelnikach i z tego względu została pozbawiona elementów, które świadczyły o heretyckiej proveniencji (jak Prolog czy komentarze do poszczególnych ksiąg). Wyniki tych badań rzucają nowe światło na recepcję lollardzkiego przekładu Pisma Świętego, którego popularność dowodzi zarówno ogromnego zapotrzebowania na nie w społeczeństwie angielskim, jak i nieskuteczności nadzoru władz kościelnych.

Druga część zwraca uwagę na znaczenie drukowanych książek religijnych dla promowania ortodoksyjnej nauki Kościoła. W tradycyjnym sposobie patrzenia na rolę wynalazku Gutenberga zwykło się podkreślać jego rolę dla rozwoju reformacji. Tymczasem drukowane książki o tematyce religijnej stanowiły odpowiedź na oczekiwania wiernych pragnących bezpośredniego obcowania z tekstami świętymi. Jak dowodzą Autorzy artykułów, producenci książek, drukarze i kopiści, potrafili dobrze rozpoznać rynek czytelnicy i dostosować do niego produkcję książek. Koen Goudrian (The Church and the Market: Vernacular Religious Works and the Early Printing Press in the Low Countries, 1477-1540, s. 93-116) przeprowadził analizę kwantytatywną i kwalitatywną tekstów religijnych publikowanych w Niderlandach w l. 1477-1540. Prowadzi ona do wniosku, że ani władze kościelne, ani wspólnoty religijne, na czele z prężnie rozwijającym się ruchem *devotio moderna*, nie wypracowały żadnej strategii publikowania tekstów religijnych. Mając dużą swobodę, drukarze niderlandzcy traktowali swoją działalność wyłącznie w kategoriach komercyjnych. Do podobnych wniosków doszedł także Mart van Duijn (Defining the Delft Bible (1477): From Printer-Public Dynamics to Extant Copies, s. 117-140), badając zasady druku i recepcji Biblii z Delft (1477), która była pierwszym opublikowanym przekładem Pisma Świętego w języku niderlandzkim. Jej ogromna popularność miała bezpośredni wpływ na kolejne edycje, których forma, wygląd i nakład uwzględniały oczekiwania czytelników. W kolejnym artykule tej części Kristian Jensen (Reading Augustine in the Fifteenth Century, s. 141-174) przeanalizował strategię publikacji dzieł św. Augustyna, podkreślając ścisłe kontakty pomiędzy wytwórcami książek a ich nabywcami. K. Jensen zwrócił uwagę, że na prasy drukarskie trafiały zarówno autentyczne teksty św. Augustyna, jak i pisma niesłusznie mu przypisywane. Niektórzy wydawcy podjęli wysiłek ustalenia korpusu dzieł autentycznych, podczas gdy inni bezkrytycznie publikowali wszystkie przypisywane Augustynowi teksty, o ile cieszyły się zainteresowaniem czytelników. Znaczący wpływ miał tu konflikt między augustianami eremitami i kanonikami regularnymi św. Augustyna, niektóre bowiem z przypisywanych Augustynowi tekstów promowane były przez eremitów (m.in. *Sermones ad heremitas, De vita christiana*) i służyły legitymizacji ich życia zakonnego.

W wielu artykułach podkreślono ścisły związek rozwoju piśmienności świeckich i produkcji tekstów wernakularnych z procesami urbanizacyjnymi. Miasta stały się naturalnymi ośrodkami, w których powstały nowe wspólnoty religijne posługujące się tekstami w językach rodzimych. Zagadnienie to w sposób szczególnie zostało podjęte w części trzeciej. Suzan Folkerts (The Cloister or the City? The Appropriation of the New Testament by Lay Readers in an Urban Setting, s. 175-199) podjęła próbę spojrzenia na znaczenie wspólnot „nowej pobożności” dla produkcji i dystrybucji wernakularnej literatury religijnej w środowiskach miejskich. Dla członków

i sympatyków inspirowanego przez Gerta Groote ruchu kluczowym postulatem stał się bezpośredni dostęp do Słowa Bożego. W niderlandzkich wspólnotach dużą popularnością cieszyły się przekłady Nowego Testamentu, którego fragmenty były regularnie czytane. Jak zauważa S. Folkerts, szczególnym zainteresowaniem cieszyły się czytania dotyczące Ostatniej Wieczerzy i Pasji, służące modlitwie i medytacji. Wytwarzane z myślą o czytelnikach świeckich teksty uwzględniały ich status społeczny i gusta. Dla zamożnych użytkowników powstały bogato zdobione i zaopatrzone w iluminacje egzemplarze Pisma Świętego, znane jako Biblia Utrechcka. Rola świeckich czytelników w kształtowaniu późnośredniowiecznej strategii produkcji książek religijnych stała się także tematem artykułu Wernera Williams-Krappa, który przeanalizował proces wytwarzania i recepcji żywotów św. Jakuba w Niemczech i Niderlandach (*The Medieval German Lives and Miracles of St. James*, s. 201-218). W jego ocenie, teksty hagiograficzne miały, obok Pisma Świętego, największy wpływ na przemiany religijności świeckich, inspirując ruch pielgrzymkowy i kult świętych. W. Williams-Krapp zajął się żywotami św. Jakuba w języku niemieckim i niderlandzkim, wiążąc ich powstanie z rozwojem pielgrzymek do Santiago de Compostela. Wykazał, że podstawą większości tych tekstów był żywot św. Jakuba zamieszczony w *Legenda aurea* Jakuba z Voragine. Ten klasyczny tekst był jednak traktowany dość swobodnie, a autorzy różnych przekazów wernakularnych modyfikowali go, uwzględniając oczekiwania świeckich czytelników. Niektóre z powstałych w drugiej połowie XV w. żywotów zostały opracowane na zamówienie świeckich nabywców, niekiedy pielgrzymów do Composteli, i uwzględniały ich wiedzę oraz doświadczenia religijne. Udział świeckich w wytwarzaniu przekładów literatury religijnej dotyczył nie tylko środowisk miejskich. Anna Adamska zwróciła uwagę na udział polskich królowych Jadwigi Andegaweńskiej i Zofii Holszańskiej w powstaniu wernakularnych tekstów religijnych (*Latin and Vernacular – Reading and Meditation: Two Polish Queens and their Books*, s. 219-246). Przypomina, że w otoczeniu Jadwigi podjęto wysiłek przekładu różnorodnych tekstów na język polski, co wiązało się z pobożnością królowej. Z kolei wsparcie Zofii Holszańskiej dla prac przy pierwszym przekładzie Pisma Świętego na język polski, a także wykonany dla niej przekład liturgii mszalnej na język staro-cerkiewno-słowiański, wskazują, że tekst wernakularny umożliwiał wychowanej w tradycji prawosławnej królowej bardziej świadomy udział w praktykach religijnych Kościoła rzymskiego.

Ostatnia grupa artykułów podejmuje problem społecznej historii piśmiennictwa. Wychodząc poza podstawowe czynności analityczne związane z tworzeniem bazy danych właścicieli i czytelników tekstów wernakularnych, Autorzy trzech zamieszczonych w niej artykułów zwrócili uwagę na znaczenie systematycznych badań nad recepcją pism religijnych i przyswajaniem zawartych w nich treści przez świeckich odbiorców. Margriet Hoogvliet („Pour faire laïes personnes entendre les hystoires des escriptures anciennes”: Theoretical Approaches to a Social History of Religious Reading in the French Vernaculars during the Late Middle Ages, s. 247-274) przedstawiła modele badań nad wspólnotami tekstualnymi, w których ważne miejsce zajmuje technologia pracy nad przekładami. Podkreśliła, że wytwarzanie i rozpowszechnianie pism wernakularnych sytuowało się w samym centrum aktywności zarówno ich posiadacza, jak i całej grupy, której był członkiem. W obrębie późnośredniowiecznych wspólnot tekstualnych zachęcano do lektury określonych tekstów i wymieniano się nimi. Z kolei Andrew Taylor (*Displaying Privacy: Margaret of York as Devotional Reader*, s. 275-295), analizując religijność burgundzkiej księżnej Małgorzaty z Yorku, zwrócił uwagę na znaczenie prywatnej lektury tekstów religijnych, która stała się elementem indywidualnej medytacji i modlitwy. Jak zauważył Autor, Małgorzata była osobą o dość tradycyjnej religijności, a dobór wytwarzanych dla niej tekstów odzwierciedlał jej osobiste zainteresowania pobożną lekturą.

Prezentowany zbiór ma charakter pionierski zarówno w zakresie podejmowanej tematyki, jak i proponowanej metodologii badawczej. Jak podkreśla S. Corbellini, zebrane studia nie oferują ani systematycznego wykładu na temat produkcji i obiegu wernakularnych tekstów religijnych w późnym średniowieczu, ani wyczerpujących odpowiedzi na sformułowane we Wstępie pytania. Mimo to większość artykułów przynosi studia analityczne, które skupiając się na określonym gatunku tekstów, obszarze geograficznym czy też środowisku, dają stosunkowo pełny przegląd źródeł i możliwości interpretacyjnych. Autorzy starali się, posługując się zbliżonymi narzędziami

metodologicznymi, poruszać problemy związane z wytwarzaniem i obiegiem tekstów religijnych *in vernaculari*. Niekiedy udało im się w systematyczny sposób przebadąć recepcję określonego tekstu lub grupy tekstów na danym obszarze czy w określonym środowisku, zwracając uwagę na ścisłe relacje między producentami i odbiorcami tekstów, a zarazem wpływ tych ostatnich na formę i zawartość wytwarzanych ksiązek. Każdy artykuł przynosi oryginalne wnioski, które obalają sądy mocno zakorzenione w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Można to dostrzec szczególnie tam, gdzie Autorzy odrzucili tradycyjne paradygmaty przeciwstawiające piśmiennych i niepiśmiennych czy herezję i ortodoksję.

Autorzy artykułów zamieszczonych w omawianych zbiorze zajęli się różnymi obszarami łacińskiego chrześcijaństwa, od Anglii po Polskę, ale większość studiów koncentruje się na najbardziej zurbanizowanych terenach średniowiecznej Europy: północnych Włoszech, Nadrenii i Niderlandach. Poza jednym, i to w dużej mierze metodologicznym, artykułem M. Hoogvliet zabrakło choćby studiów nad przemianami zachodzącymi w kulturze pisma na terenie Francji. Problematyką piśmiennictwa religijnego na wschodnich peryferiach *reipublicae Christianae* zajęła się jedynie A. Adamska, ale jej artykuł traktuje niemal wyłącznie o wernakularnych tekstach religijnych wytwarzanych z inspiracji i na potrzeby dwóch wyjątkowych monarchii, reprezentujących późnośredniowieczną *pietas regia*. Dotkliwym brakiem jest całkowite pominięcie rozwoju piśmiennictwa świeckich w husyckich Czechach, gdzie skala i różnorodność produkcji i recepcji wernakularnych tekstów religijnych miała wyjątkowy charakter. Działalność pisarska czeskiego szlachcica Tomasza ze Štítného na przełomie XIV i XV w. jest dobrze znanym przykładem ewangelizacji prowadzonej przez świeckich z myślą o świeckich, w której przekaz wernakularny stał się podstawowym narzędziem. Jak wykazały studia nad czeskim husytyzmem, Jan Hus, uczeni prasy oraz inni zidentyfikowani i anonimowi pisarze w szerokim zakresie uczestniczyli w wytwarzaniu i dystrybucji tekstów religijnych w języku czeskim (pieśni, wierszy, modlitw i komentarzy biblijnych), które służyły katechizacji i propagowaniu czeskiej reformacji.

Inspirowane przełomowymi pracami Waltera Onga, Briana Stocka czy Michaela Clanchy'go badania nad piśmiennością, jej formami i konsekwencjami stały się ważnym nurtem współczesnych studiów mediewistycznych. Publikacje wydawane w zainaugurowanej w 1999 r. serii *Utrecht Studies in Medieval Literacy* są dobrym przykładem dynamicznego rozwoju tych badań. Prezentowany tom należy traktować jako otwarcie nowego kierunku w obrębie studiów nad średniowieczną piśmiennością. Autorzy sformułowali oryginalny kwestionariusz badawczy, który powinien pozwolić odpowiedzieć na pytania: jak szeroki był dostęp świeckich do książki religijnej, w tym do przekładów Pisma Świętego?; czy dynamicznie rozwijająca się produkcja tekstów w języku niemieckim czy niderlandzkim była wyjątkowa w skali europejskiej, czy też można znaleźć analogiczne zjawisko na innych obszarach językowych?; jaki był udział duchowieństwa w wytwarzaniu i rozpowszechnianiu określonych pism religijnych?; a także, *last but not least*, czy strategia marketingowa producentów ksiązek miała decydujący wpływ na wybór tytułów i wielkość nakładów wernakularnych pism religijnych? Podobnych pytań można byłoby postawić dużo więcej. Pojawiają się one zresztą zarówno we Wstępie do omawianego tomu, jak i w poszczególnych artykułach.

Porównawcze studia nad rozwojem piśmienności świeckich i obiegiem pism religijnych w językach wernakularnych powinny stać się punktem wyjścia w badaniach nad procesami społecznej i religijnej akulturacji, które miały bezpośredni wpływ na przemiany społeczno-religijne w późnośredniowiecznej Europie. Ciekawe byłoby bliższe przyjrzenie się zarówno rozprowadzanym posiadaczom ksiązek, jak i tworzonym przez nich wspólnotom czytelniczym, które aktywnie uczestniczyły w procesie wytwarzania i dystrybucji tekstów. Równie ważne byłoby określenie, w jaki sposób lektura tych pism oddziaływała na sferę przeżyć i praktyk religijnych ich czytelników.

Paweł Kras (Lublin)